

A hajdúk és a kozákok helye a 16-17. századi magyar és ukrán társadalomban

© Varga Beáta

SZTE BTK Újkori Egyetemes és Mediterrán Tanulmányok Tanszék

varga.bea@hist.u-szeged.hu

A magyar történetírók¹ figyelmét már korábban felkeltette az a körülmény, hogy a hajdúsághoz hasonlóan a lengyel-litván államban is alakultak ki olyan katonai szolgálatot teljesítő szabadparaszti közösségek – a kozákok -, akik a belső feudális elnyomás és a külső ellenség, elsősorban a törökök ellen egyaránt fegyvert fogtak.² Az *ukrajnai kozákság*, mint új társadalmi-politikai tényező a 15. század második felében formálódott ki³, amely időszak megegyezik a magyarországi hajdúk színrelépésével.⁴ A kozákok társadalmi hovatartozása heterogén összetételűnek tekinthető, a lengyel-litván állam déli határvidékén, az ún. „senki földjén” letelepülő szökött jobbágyok⁵ mellett megtalálhatók soraikban elszegényedett városlakók és deklasszáldott kisnemesek, akik egyedüli törvényes uruknak a lengyel királyt ismerték el. A magyar historiográfiában nem alakult ki egységes vélemény abban a kérdésben, hogy a hajdúság sorai mely társadalmi rétegekből is milyen arányban tevődtek össze, de a *katonáskodó hajdúk és kozákok* származását egybevetve megállapítható, hogy nem tekinthetők homogén társadalmi képződménynek, hanem kezdettől fogva *differentiált társadalmi kategóriaként jöttek létre* és jöllehet a soraik többféle társadalmi rétegből is feltöltődhettek, többségük feltehetőleg mindvégig a jobbágyok közül került ki.

---

¹ PERJÉS Géza(1966). *A hajdú kutatás jelentősége*. In A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. 38. NAGY László(1986). *A hajdúvitézek*. Budapest: Kossuth Kiadó 22, 42.; NAGY László(1972). *Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 193.; NYAKAS Miklós(2005). *A bihari kishajdú városok története*. Debrecen: A Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Kiadványa. 42.; RÁCZ István(1969). *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen: KLTE. 10.; 16-21.; DANKÓ Imre: *A hajdúság eredete*. In A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. 8.; ВАРГА Беата (1999). *Історичні паралелі гайдукив Угорщини та козаків України за період XVI-XVII століть..* In Четвертий Міжнародний Конгрес Україністів Одеса: Історія. О.-К.-Л.: I. 174-180.; VARGA Beáta(2005). *A magyarországi hajdúság és az ukrajnai kozákság történeti párhuzamai*. Acta Historica CXX. Szeged: 2005. 31-47.; GEBEL Sándor(2006). *Hajdú kiváltságolás-kozák kiváltságolás*. In PAPP Klára – JENEY-TÓTH Annamária (Szerk.) Frigy és békeség legyen...” – A bécsi és a zsitvatoroki béke. Debrecen: Debreceni Egyetem Történeti Intézet – Hajdú-Bihar –egyei Önkormányzat. 153-180.;

² RÁCZ István(1969) i. m. 196.

³ *Акты, относящиеся к истории Западной России.* (1863) Спб.: Археографическая комиссия. I. 170.

⁴ A korábbi forrásokból egyértelműen kiderül, hogy már 1514-ben Dózsa György seregében is nagy számban vettek részt hajdúk.

⁵ Amikorra az 1558. évi 3. Litván Statutum következtében az addig váltakozó paraszti függésből teljes röghöz kötés lett, csak akkor vált a kozákok szabad életvitele „népszerűvé” a jobbágyság számára.

A hajdúk kezdetben még nem képeztek külön társadalmi kategóriát, mint elkülönített testület, csak a 15. század végén kezdtek kifermálódni⁶. 1526 után már nem csupán rablócsapatokként tekintettek rájuk, hanem olyan fegyveres csoportokra, akik – jóllehet ekkor még szervezetlenül, de – elsősorban hazájuk védelmében fogtak fegyvert, 1552-től pedig már olyan önálló katonai réteget képeztek, amelynek célja az esetenkénti portyázások helyett a törökök elleni tervszerű küzdelem lett.

Mindeközben a lengyel uralkodók – csakúgy, mint a magyar hatóságok – fenyegető rendeletek sorával⁷ kísérelték meg kordában tartani a nyughatatlan kozákokat, de kevés sikerrel jártak, mert többnyire nem állt rendelkezésükre a rendeletek betartásához szükséges erő. A kozák elnevezést akkoriban a lengyel-litván állam déli határvidékén élő, olyan nehezen fegyelmezhető csoportokra vonatkoztatták, akik a lengyel-litván kormányzattól viszonylag független, militarizált jellegű társadalmi-politikai szervezetet építettek ki a Zaporozsjei Szicsen⁸ belül és szervesen beintegrálódottak a déli határok védelmi rendszerébe.

A hajdúk az 1590-es évek második felétől fejlődtek igazi hadászati tényezővé annak köszönhetően, hogy a tizenöt éves háború megnövelte a számukat és a jelentőségüket. Ezt követően Bocskai István a hajdúk egy részét olyan szervezett hadtestté tömörítette, amelyet *mint önálló kiváltságos testületet országos szinten is elismerték*, miután az 1608-as pozsonyi országgyűlésen törvényesen is megerősítették Bocskai rendelkezéseit a bécsi béke pontjainak törvénybe iktatásával. A Tiszántúlon és a Partiumban a mintegy harmincezer főre becsülhető hajdúk mintegy felét letelepítették, ezáltal a hajdúkat szervesen beintegrálták a törökellenes védelmi rendszerbe. Míg azonban a hét szabolcsi hajdúváros⁹ kiváltságai 1632-re végleg megszilárdultak, addig a bihari „kishajdú városok” 1634-től vármegyei joghatóság alá kerültek és adófizetési kötelezettséget róttak ki rájuk.

1648 előtt Ukrajna nemességére a lengyel hatás nyomta rá erősen a bélyegét: a 16-17. század fordulójára már csak kevés olyan ukrán nemes maradt, akit ne érintett volna a polonizáció folyamata, aminek következtében az ukránok „elveszítették” politikai és társadalmi elitjük nagyobb részét, ezért az ukrán társadalom „vezetését” és érdekeik képviselését a kozákság vállalta fel. A lengyel-litván államban II. Zsigmond Ágostnak sikerült elfogadtatnia a szejmmel 1572-ben a regisztrált kozákság intézményének a bevezetését.¹⁰ Báthory István lengyel királyként 1576-1586 között több módszert is kipróbált a regiszterbe be nem került „szabad” kozákok megregulálására: megfélemlítéssel, kivégzésekkel próbálta féken tartani a kozákokat, valamint egy részüket állami szolgálatba fogadta. Jóllehet az utolsó Jagelló-uralkodó hűségére már korábban felesküdt 300 „szabad” kozák, *valójában hivatalosan Báthory István hozta létre a lajstromozott kozákság intézményét* azáltal,

⁶ DUDÁS Gyula(1887). *A szabad hajdúk története a XVI. és XVII. században* Szeged: Engel Adolf. 7.

⁷ *Архив Юго-Западной России, издаваемой временной комиссией для разбора древних актов* (1863) Киев: Унив. тип. 1863 – *Акты о козаках* (1500-1648) 4., 12., 28, 33, 44. 84., 130., 190., 200., 253

⁸ A kiváltságolásból kimaradt ukránjai kozákok a Dnyeper menti zuhogókhoz („za porogi”) települtek át, amely terület kiváló földrajzi adottságai révén – sűrű erdők, mocsarak, szigetek – mintegy természetes határként biztos védelmet nyújtottak a török és tatár betörésekkel szemben, és itt „alapították” meg az 1540-es években „harci államukat”, a Zaporozsjei Szicsent.

⁹ Nánás, Böszörmény, Szoboszló, Vámospércs, Polgár, Hadház, Dorog

¹⁰ ГРУШЕВСКИЙ, Михаил(1913-1914): *История украинского казачества до соединения с Московским государством*. Том I–III. Типография 1-й Киевской Артели Печ. Дела. Трехсвятительская 5. Киев: 1913–1914. Том I. 185.

hogyan az 1578 szeptemberében kiadott „Egyezmény a szicskozákokkal”¹¹ elnevezésű rendelete értelmében az állami regiszterbe bekerült kozákok – először 500, majd 1583-ban 600 fő – *adómentességet kaptak; mentesültek az egyházi és földesúri terhek alól; függetlenedtek a helyi lengyel adminisztráció hatásköre alól, azaz önkormányzati jogot kaptak.*¹² Jóllehet a lengyel-litván kormányzat csak a hivatalosan állami szolgálatba fogadott regisztrált kozákok privilégiumait ismerte el, és a szicskozákok hivatalosan törvényen kívülieknek számítottak, ennek ellenére a *Zaporozsjei Szics* mintegy „állam az államban” működött a Rzeczpospolita keretén belül, amelynek létezését a határvédelemben játszott meghatározó szerepe miatt a központi hatalom kénytelen-kelletlen megtűrte, bár hivatalosan nem ismerte el. A *regisztrált kozákok* végül beváltották a lengyel uralkodó hozzájuk fűzött reményeit, aktív részvételt vállaltak Báthory István oldalán az Oroszország ellen vívott livóniai háborúban. A regisztrált kozákság intézménye gyakorlatilag legalizálta a földesúri függésből kikerülés lehetőségét és jelentős privilégiumokkal ruházta fel a *bejegyzett kozákokat*,¹³ de valójában csak segédcsoportokként kezelték őket a lengyel-litván állam hadszervezetében.¹⁴ Elsősorban ez a *háttérbe szorítottság eredményezte, hogy zsoldosként idegen uralkodók szolgálatába álltak.*¹⁵ A lengyel kormányzat számára az jelentette a legnagyobb problémát a kozák-kérdés kezelésében, hogy nem volt képes minden, a regiszterbe bekerülni szándékozó kozákot állami alkalmazásba állítani: megakadályozta ezt egyrészt az anyagi erőforrások hiánya, másrészt a lengyel nemességnek a kozákok ügyében kinyilvánított ellenséges magatartása. A slachtának jó oka volt akadályozni a regiszterkozákok létszámának gyarapodását: egyrészt attól tartottak, hogy bizonytalanná válik a munkaerő utánpótlásuk, ha túl sok jobbágy próbál bejutni a kiváltságolt kozákság soraiba, másrészt felismerték, hogy saját előjogaikra is veszélyes lehet egy kozákokra épülő ütőképes hadsereg a „választott” lengyel uralkodók kezében. Báthory István mindenestre meghatározó szerepet játszott a hajdúk és a kozákok kapcsolattörténetében is, mert ő volt az, aki elsőként ismerte fel erdélyi fejedelemtént a hajdúk,¹⁶ majd lengyel királyként¹⁷ az ukrajnai kozákság igazi harci értékét. A Rzeczpospolita uralkodójaként 1576-tól seregében egyaránt részt vettek hajdúk¹⁸ és kozákok,¹⁹ ami ritka esetnek számít, mert a térségben kirobbant fegyveres konfliktusok döntő többségében egymás ellen harcoltak.

¹¹ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 11. 337.

¹² ЦЕРБАК, Віталій(2010): *Запровадження козацьких реєстрів*. Магістеріум. Бип. 41, Історичні студії. Кіїв: Національний університет «Кієво-Могилянська академія. 9.

¹³ ЯКОВЕНКО, Наталія.(2009). *Нарис історії України*. Кіїв: Критика. 263.

¹⁴ MAGOCSI, Robert Paul(2010). *A History of the Ukraine. The Land and Its People* Toronto:University of Toronto Press. 196.

¹⁵ A 15 éves háború volt az első alkalom, amikor a Habsburgok zsoldba fogadták a kozákokat, de a későbbiekben is – pl. a harmincéves háború idején – többször igényt tartottak a szolgálataikra.

¹⁶ NAGY László-NYAKAS Miklós(2001). *Hajdúisztesség tüköre*. Hajdúböszörmény: Hajdúsági múzeum. 18.

¹⁷ СТОРОЖЕНКО, А. В.(1904). *Стефан Баторий и днепровские козаки*. Киев: типография Г. Л. Фронцкевича 72.; SZABÓ Béla(2009) *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király katonai és katonapolitikai tevékenysége*. PhD-értekezés Budapest. 73.

¹⁸ SZÁDECZKY- KARDOSS Lajos(1931). *Báthory István lengyel király magyar katonái az 1580-iki muszka háborúban* Hadtörténelmi Közlemények XXXII. évf. I-II. sz.; SZABÓ Béla(2011). *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái*. In: Szabó Sarolta (szerk.) *Örökös háború két világ határán: Katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben*. Nyírbátor: Báthori István Múzeum 93-108.

¹⁹ СИЛИ Шандор(2003). *Венгерские войны на службе московскому государству в конце XVI и XVII веке*. In: Вестник Волгоградского Государственного Университета Волгоград: 2003/8. 77-78.

A kozákság helyzetében bekövetkezett jelentősebb változást a lengyel kormányzat és az állami kozákok által megkötött 1625. évi *kurukovói egyezmény* eredményezte, aminek következtében *mint szervezett katonai formáció jelentek meg az állami regiszterbe bekerültek és a lajstromozott kozákságból olyan közintézmény lett, amely a törvényes úton megszerzett zsákmány és a zsold kombinációjával gondoskodott a megélhetésről.* A hivatalosan regiszterbe jegyzett 6 ezred²⁰ kozákjai külön-külön élhettek a privilégiumaikkal, amelyeket a lengyel uralkodók biztosítottak a számukra. A kurukovói szerződéssel ugyanakkor a Rzeczpospolita menthetetlenül egy társadalmi katasztrófa felé sodródott, ugyanis a kozák lajstrom fokozatos bővülése nem enyhítette, inkább csak tovább fokozta a társadalmi feszültségeket.²¹

Az 1630-as évekre a regisztrált kozákság egyre aktívabban politizáló hivatásos katonasággá vált annak ellenére, hogy a lengyel állam hadszervezetében csak segédcsapatokat képeztek a "nemesi felkelés" mellett. Ezzel a háttérbe szorítottsággal is magyarázható, hogy a többségük egyre gyakrabban rokonszenvezett a szabad kozákok felkeléseivel, aminek az lett az eredménye, hogy a regiszterkozákok egy részének csatlakozása az 1637-es kozák lázadáshoz végül mintegy ürügyként szolgált a lengyel nemesség által uralt szejm számára, hogy kiadják az 1638. évi *"Zaporozsjei Kozák Had Ordinációja"*²² elnevezésű rendeletet. A rendelkezés értelmében a kozákság elvesztette valamennyi korábban megszerzett jogát és privilégiumát és a továbbiakban a jobbágyokkal váltak egyenrangúakká. Bár a lajstromozottak száma továbbra is 6000 fő maradt, *saját választott vezetőjük nem lehetett*, hanem az uralkodó által kinevezett lengyel nemesi származású felügyelő (komisszár) közvetlen fennhatósága alá kerültek. Az *Ordináció értelmében gyakorlatilag ezentúl a kozákokat csak az különböztette meg a jobbágyaktól, hogy a lengyel-litván államnak nem mezőgazdasági, hanem katonai szolgálattal tartoztak.* A regiszterkozákság tehát az 1638-as reformok értelmében elveszítette a széleskörű önkormányzaton alapuló személyes szövetség jellegét és egy államilag szervezett és irányított, intézményesített vezetőséggel ellátott komplex katonai egységgé vált.

A kozákság a 17. század közepéig nem tekinthető önálló társadalmi rétegnek, csak egy „köztes” társadalmi kategóriának, ugyanis az ukrán lakosságra addig egy viszonylag amorf társadalomszerkezet volt jellemző. A történeti szakirodalomban „önvédelemre berendezkedett társadalomnak”²³ nevezik Ukrajna lakosságát, amelyen belül a kozákságot mint az ukrán határvidék gazdasági-társadalmi fejlődésével összefüggő, állandó feltételekhez kötött és ezzel összefonódott jelenségként értékelik. Az 1648-1654. évi, Bogdan Hmelnickij által vezetett „nagy forradalom”²⁴ jelentős átalakulásokat eredményezett az ukrán társadalom rétegződésében. A döntő változás abban mutatkozott meg, hogy a kozák elit (sztarsina) ragadta magához a kormányzást, az orosz köteléken belüli autonóm

²⁰ Kijevi, perejaszlavi, korszunyi, kaynevi, cserkaszi, belocerkovi

²¹ GEBEI Sándor(2006). 158.l

²² *Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трёх томах* (1954) Москва: АН СССР. I. 255-256.

²³ Carsten KUMKE(1993). *Führer und Geführte bei den Zaporoger Kosaken Wiesbaden. Struktur und Geschichte kosakischer Verbände im polnisch-litauischen Grenzland (1550–1648)*. Berlin; Wiesbaden: Harrassowitz. (Forschungen zur osteuropäischen Geschichte; Band 49) 61-63.

²⁴ A jelenkori ukrán historiográfia az 1648-1654. évi ukrán mozgalomra egységesen a „nemzeti-függetlenségi háború illetve forradalom” kifejezést használja. – СМОЛИЙ, Валерій-СТЕПАНКОВ, Валерій(1997). *Українська державна ідея XVII-XVIII. століть: проблеми формування, еволюції, реалізації*. Кіїв: „Альтернативи” 81.

Hetmanátus²⁵ társadalmában a felfelé irányuló mozgásra viszonylag szabad lehetőség nyílt: a jobbágyok a katonai szolgálat vállalásával bejuthattak a közkozákok soraiba, míg az utóbbiak felemelkedhettek a „kozák arisztokráciába”. A Hmelnickij-mozgalom kitörését követően a lengyel és a lengyel-barát ukrán slachta birtokaikat hátrahagyva elmenekült az ún. „Kozák-Ukrájna”²⁶ területéről, majd a *Hetmanátus* (1654-17649) korában az Oroszországhoz csatlakozást követően kezdett egyre markánsabban elkülönülni egymástól a kozák elit és a közkozákság: míg a sztarsina a kezébe vette Ukrajna kormányzását, hivatalokat és földbirtokokat halmozott fel, addig a közkozákok fokozatosan elszegényedtek és egyre inkább el akarták kerülni az egyre költségesebbnek bizonyuló katonai szolgálatot. A Hmelnickij-mozgalom következtében a Hetmanátus egy „leegyszerűsített” társadalom képét mutatta: két meghatározó elemét a *kozákok* és a „nem kozákok” képezték, akik között nem létezett éles határvonal, miközben a nemesség korábbi jelentéstartalma eltűnt, gazdasági és politikai előjogokkal nem rendelkeztek más társadalmi rétegekkel szemben. A Bogdan Hmelnickij-mozgalom idején a nemesség mint elkülönülő gazdasági és politikai irányító réteg létezése megkérdőjeleződött és a társadalmi kapcsolatrendszeren belül fokozatosan eltűnt a rendi rétegződés, a lengyel típusú ukrán slachta pedig asszimilálódott a kozákság soraiba, így a nemesség mint privilegizált társadalmi réteg gyakorlatilag eltűnt az ukrán társadalomból.

A 17. század második felében azonban az ún. „*társadalmi visszarendeződésnek*” lehetünk tanúi Ukrajnában, ugyanis a kozák elit körében egyre határozottabban megjelent az igény a nemesi életformára való hivatalos áttérésre, amely törekvésük ismét felértékelte a nemesi titulust az ukrán társadalmon belül. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a kozák sztarsina többsége számára az 1780-as évekig a lengyel „nemesi köztársaság” politikai berendezkedése számított az ideális államformának, a privilegizált slachta soraiba való bekerülés jóval kecsesetebbnek tűnt az orosz nemesi cím elnyerésénél.

*Miközben a cári kormányzat hivatalos álláspontja szerint a Hetmanátus területén nemesség hivatalosan nem létezett*²⁷, a magas rangú kozák tisztségviselők, többé-kevésbé kiemelkedve a közkozákok soraiból, a gyakorlatban fokozatosan nemesi jogokat szereztek: földbirtokkal rendelkeztek, nem fizettek adókat és mentesek voltak valamennyi állami fizetési kötelezettség alól. A 17. század végére a kozák sztarsina tagjai valódi földesurakká váltak, de jogilag sem slachtának, sem dvorjannaknem nevezhették magukat.²⁸ *Az 1720-1730-as évekre a kozák elit már egy teljesen elkülönült, privilegizált társadalmi réteg képét mutatta az általuk birtokolt földek és a jobbágyaikhoz történő viszonyulás alapján is, de a cári kormányzat közülük csak azokat ismerték el nemesnek, akik 1. a nemesi címükhöz cári adományozás útján jutottak; 2. az orosz cári állandó hadseregben vagy 3. örökletes nemesi címmel járó cári hivatalokban teljesítettek állami szolgálatot. Az ukrán „*arisztokrácia*” azonban magát valódi és törvényes nemességnek (=slachta) tekintette annak ellenére, hogy*

²⁵ Az 1654-ben Oroszországhoz önkéntesen csatlakozott ukrán területekből kiformalódó Hetmanátus az orosz állam keretein belül teljes körű autonómiát kapott és megerősítést nyertek a kozákok privilégiumai.

²⁶ A mozgalom legfőbb eredményének az 1649. évi zborovói egyezmény tekinthető, miszerint a lengyel kormányzat a kijevi, braclavi és csernyihovi vajdaságokat magába foglaló ún. „Kozák-Ukrajnát” autonómnak nyilvánította, amelynek központjában – Csihirinben – kiépült az önkormányzati joggal felruházott hetmani adminisztratív szervezet Bogdan Hmelnickijjel az élen.

²⁷ Сборник Императорского Русского исторического Общества(1871) СПб: ИРИО. 340-356.

²⁸ ПУТРО, А. И.(1988). Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века Киев: 465.

többségük semmilyen, a nemesi címét igazoló dokumentummal nem rendelkezett, csak a puszta ténnyel, hogy a Hetmanátus kormányzati apparátusának részeként privilegizált helyzetbe került és a gyakorlatban nemesi előjoggal bírt.

1762-től az ukrán elit sorsa II. Katalintól függött, aki kezdettől fogva nehezen tolerálta a Zaporozsjei Had és az ukrán elit privilegizált státuszát birodalmán belül. A cárnő 1764-ben rendeleti úton megszüntette a Hetmanátust és Kelet-Ukrajna területén²⁹ az orosz közigazgatási rendszer bevezetéséről rendelkezett. Az ukrán területek gyors és sikeres integrációja elsősorban a kozák sztarsina együttműködésétől függött, ezért II. Katalin 1785-ös Nemesi Adománylevele³⁰ következtében az ukrán elit nemesi címet és testületi önkormányzatot kapott. Problémát jelentett azonban, hogy a privilégiumok továbbra is csak a sztarsina azon tagjaira terjedtek ki, akik hiteles cári vagy lengyel királyi adománylevelekkel tudták igazolni a jogukat a nemesi címre.³¹ A privilégiumok sáncain kívül rekedt ukrán elit ezért ideológiai harcot indított az ukrán rangok teljes elismertetéséért és legfőbb sikerüket azon 1835. évi cári rendelet jelentette, amelyben a cári kormányzat minden katonai és polgári ukrán rangot elismert automatikusan és örökletesen orosz birodalmi nemesi rangként.

Összegzés

Az ukrainai kozákságnak és a magyarországi hajdúságnak a társadalomban elfoglalt helyét összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy a nemesség és a jobbagység között egyaránt „köztes” kategóriát képeztek és csak a 16. század végére váltak társadalmi tömegjelenséggé. A hajdú illetve a kozák elnevezést kezdetben nem egy konkrét etnikum, hanem speciális foglalkozás illetve életforma megjelölésére használták, társadalmi hovatartozásukat tekintve pedig egyaránt differenciált és heterogén jellegű társadalmi képződményként jöttek létre. A 15. század végétől az 1570-es évekig terjedő időszakban a kozákság –a hajdúkhhoz hasonlóan – mint új társadalmi jelenség kezdett kifermálódni, de jogilag még nem létezett. A kozák lét ekkor – a korabeli hajdú státuszhoz analógiájára – még nem járt semmilyen előnyökkel – jogokkal illetve privilégiumokkal -, azt speciális foglalkozásnak tekintették, nem pedig elkülönült társadalmi kategóriának.

A lajstromozott kozákság és a királyi hajdúság intézményét törvényesen is elismerték, így megkülönböztetett helyük lehetett a korabeli társadalomban annak ellenére, hogy bármennyire is törekedtek rá, nemesi rangra nem emelkedhettek, de végeredményben a kozákok 1654 után, az orosz kötelékben a szervezethez és önállóság magasabb fokára jutottak el, amit a török veszély elhúzódásával jóval hosszabb ideig sikerült megőrizniük.

A hajdú kiváltságolással analóg jelenségek a lengyel fennhatóság alatt élő ukrainai kozákság történetében is lejátszódtak, de azok a 16-17. századi

²⁹ Az 1667. évi andruszovói egyezmény értelmében Oroszország és a Rzeczpospolita a Dnyeper folyó mentén felosztották az ukrán területeket: Nyugat-Ukrajna visszakerült lengyel kötelékbe, így a továbbiakban a Hetmanátushoz csak a kelet-ukrainai régió tartozott.

³⁰ Сборник Императорского Русского исторического Общества (1871.) СПб: 238-266.

³¹ Egy 1795-ös felmérés alapján a volt Hetmanátus területén 12597 személy számított „kétséget kizáróan nemesnek”, miközben majdnem ugyanannyian voltak elfoglalva azokkal a perekkel, hogy elsimerjék nemesi címüket. – МИЛЛЕР, Д.(1897). *Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии – Превращение козацкой старшины в дворянство* Киевская Старина. LVI. 1-2- II. 368.

Rzeczpospolita bel-és külpolitikája következtében minőségileg más végeredményhez vezettek.³² A társadalmi feszültséget okozó hajdúkérdésnek a megoldása többé-kevésbé sikeresen zárult, míg az ukrajnai kozákság helyzetének rendezetlensége a társadalmi konfliktusok erősödéséhez vezetett. A lengyel-litván kormányzat kozákpolitikájának a legnagyobb hibája elsősorban abban mutatkozott meg, hogy a kozákokat kizárták a „nemesi nemzetből”.³³ *A kozákok a lengyel-litván korszakban még a nemesség és a jobbágyság között helyezkedtek el a társadalmi ranglétrán: személyükben szabadok voltak és az államnak katonai szolgálattal tartoztak, de nekik nem lehettek jobbágyaik, helyzetük és társadalmi megbecsülésük gyakorlatilag az aktuálpolitikai helyzet függvényétől függött. 1648-tól kezdve azonban a kozákok döntő befolyáshoz jutottak Ukrajna irányításában, már nem „köztes” társadalmi kategóriát, hanem különálló társadalmi réteget alkottak.*

Míg a hajdúkatonákat a 16-17. században szervesen beintegrálták a törökellenes védelmi rendszerbe, addig az állami regiszterbe be nem került kozákok „önkéntesen” vállalták magukra a déli határok védelmét, ugyanakkor mindkét esetben elmondható, hogy ezen régiók társadalma alapvetően *militarizált jellegűvé* vált.³⁴

---

³² GEBEI Sándor(2006). 154.

³³ KOPYS, Tadeus(2009). *A hajdú- és a kozák kérdés a 16–17. századi lengyel nemesi köztársaságban és Magyarországon* In Báthory Gábor és kora. Papp Klára, Jeney-Tóth Annamária, Ulrich Attila(szerk.) Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Erdély-történelmi Alapítvány, 2009. 383.

³⁴ CZIGÁNY István: *Hajdútelepítések és a militarizált társadalom megerősödése a Tiszántúlon a 17. század első felében.* Studia Caroliensia 2006. 1. 121.